

VOIT KRISZTINA

**Magán- és közgyűjteményeink sorsa a II.
világháborúban és az azt követő években
(1944 – 1950)***

Ha számba kívánjuk venni közgyűjteményeink sorsát az elmúlt közel ötven esztendőben, első teendőnk a háborús események veszteségeinek számbavétele. Csak ez lehet a kiindulópont. Ehhez fogjuk majd hozzáadni azokat a károkat, amelyeket a „béke” zúdított az országra: a megszálló csapatok kártevéseit és a hazaiak fosztogatásait, nemtörődömségét és — vandalizmusát. Ez főként akkor megszámlálhatatlan szinte, ha a magyar műkincsállomány egészét nézzük, tehát a potenciális „közgyűjteményeket”, a magángyűjtemények (könyv, oklevél és műtárgy) sorsát is. Ezeknek egy része már a háború előtt közgyűjteménybe került; azok, amelyeket tulajdonosaik „letétként” kezelendőn, egy-egy nagyobb közgyűjteményben elhelyezve éreztek nagyobb biztonságban. Ez így is történt, az esetek egy hányadában. Azonban ez csak egy töredék, a magyar magángyűjtemények java része ebek harmincadjára jutott. Az elhurcoltak vagy menekülők kénytelenek voltak otthonaikat, kastélyaikat védtelenül, sorsukra hagyni.

Ezúttal természetesen nem tudjuk valamennyi gyűjtemény útját végigkövetni, csak mozaikszerűen ragadunk ki példákat, megkísérelve bemutatni azt a heroikus küzdelmet, amellyel néhányan e javak megmentésén fáradoztak. Ugyancsak nagy vonalakban vázolnánk fel azokat a jelenségeket, amelyek a koalíciós periódustól az átmenetet adják az új rendszer teljes kialakulásáig, 1949 végéig. Ezen belül is, természetesen csak a gyűjtemények életében kitapintható, és ezúttal csak a Dunántúlra korlátozódó példákkal foglalkozunk. Forrásunk az a hatalmas gyűjtés, amelyet az Új Magyar Központi Levéltárban, a Magyar Országos Levéltárban a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa és a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőségének irataiban folytattunk az egykori Művelődéskutató Intézet és a „Ts 4 kutatási főirány” keretében, közel tíz esztendőn keresztül.

Közismert, hogy a háború közeledtével legnagyobb közgyűjteményeink legértékesebb anyagaikat igyekeztek biztonságosabbnak hitt helyre szállítani, gondosan elcsomagolni. Így a veszprémi vár sziklapincéibe, majd innen is tovább — ahogyan ezt az ún. „aranyvonat” történetéből, vagy a Csánky-féle hírhedt

* Elhangzott a székesfehérvári Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár centenáriumi rendezett konferencián Székesfehérváron 1993. december 6-án.

műkincsszállítási útvonalból ismerhetjük. Sok esetben a kijelölt mentési hely tartósan bizonyult, mint pl. a Fővárosi Levéltár által használt Szt. István bazilika pincéi. Sok esetben a szállítgatások során pusztult el jelentős gyűjtemény, az ugyancsak menekített Székely Nemzeti Múzeum vagonjait például bombatalálat érte. A háború befejeztével azután megkezdődött ezeknek a megmaradt értékeknek a számbavétele és visszaköltöztetése. Gyűjtemények kerestetik és keresik eltűnt tárgyaikat, vagy éppen e javak gazdáit.

A hazai műkincs és emlékanyag számbavétele és a pusztulás felvétele 1945 koranyarán kezdődik meg. Úgynevezett „repülőbizottságokat” neveznek ki, feladatuk egy-egy terület bejárása, jelentés tétele. Általában egy múzeológusból, egy levéltárosból és egy könyvtárosból állottak. Egy ilyen jelentésből idézünk az alábbiakban.

A jelentés szerint *Szombathelyen* különösebb kár nem történt. Azonban:

„Mikes v. püspök *répceszentgyörgyi* kastélyának műgyűjteményéből kb. $\frac{1}{8}$ részt kitevő anyag hagyatékképpen a szombathelyi szemináriumban őriztetik, a többi műkincset f. év május elején ismeretlen nemzetiségű katonák elszállították. [...] a vas megyei Szt. Vid kápolna kirabolva áll, a *vasvári* kastély kápolnájának berendezése megsemmisült.

Vasszécsényben mindkét XVIII. sz-i Ebergényi kastély ép, az ó-kastélyban jelenleg orosz katonai üdületés van, belépésre nincs mód, berendezésének sorsa ismeretlen. *Tanakajdi* Ambrózy–Migazzi kastély épülete áll, berendezését utóbb összetörték, botanikus kertje elpusztult, benne a híres libanoni cédrus is. *Táplánszentkereszt* (Rosenberg) Széll-kastély épülete megmaradt, berendezése utóbb elpusztult; *Széchen-grófok* kastélya 2 hónapig orosz katonák üdülője volt; *Draskovits-kastély* kívül ép, belül elpusztult. *Bogáton* a kastély áll, berendezése hiányzik. *Búcsú* és *Vát-Szentkauti* templomát kifosztották, *Nemeslöd* templomában istálló van. *Vasvár* helyi múzeumát beszállásolt német katonák elhordták, a vasvári templomnak és rendháznak felszerelése megvan.”

Kőszegen a pusztulás igen csekély, mivel a régi családok nem menekültek el, így értékeik is — ekkor még — javarészt megmaradtak. Azonban a

„Chernel palota — melynek tulajdonosai a báró Mike és a báró Schelwer-családok külföldön tartózkodnak, — épp ottidőzésünk órájában kerül kiürítésre. A helyszínen sietve meggyőződtem, hogy a palota udvarán már nagyobb mennyiségű antik bútor vár elszállításra, az emeleti helyiségekben pedig ott találtam a helyi kommunista párt megbízottait, akik a további elszállítást készítették elő. A kommunista párt megbízottai előadták, hogy a palota berendezését az orosz katonai parancsnokság zárolta, majd a zárlat föloldása után megbízta a pártot, hogy annak ingóságait a város szegényei között ossza szét...”

Kérő-celldömölkön a Németországba deportált Lázár-család régészeti gyűjteménye került veszélybe, mert az épületbe ukrán családokat telepítettek, akik a tárgyakban erős károkat okoztak. *Sárváron* és *Ikerváron* ugyancsak orosz katonai üdülő van és miután a bizottság tagjainak semmiféle papírjuk nem volt az orosz katonai hatóságoktól, sehová sem jutottak be. *Sárvár* esetében a vár tulajdonosa — a helybeli plébános közlése szerint —, Ferenc bajor kir. herceg még jó idővel a felszabadulás előtt a kastély és a gazdaság 2 vonatkományt kitevő ingóságait Németországba szállíttatta.

„*Szentistvánfőn* Bezerédy Mária empire kastélyát és berendezését a nyilasok pusztították el. A (30 ezer kötetes) könyv- és levéltáron kívül a tűz martaléka lett az első emeleten lévő képtár, régi bútorok és műtárgyak, az aranymeműeket, ötvöstárgyakat és Bezerédy püspök ezüstműveit a németek (?) elvitték. *Szentmihályfalván* létesítették a nyilasok az ún. hóhér-iskolát, ahol a hóhérjelölteket az akasztás és a kivégzés más neveire képezték. A kastélyban berendezett véstörvényszék eltüntetése érdekében 3 hátrahagyott nyilas pártszolgálatos a kastélyt műtárgyaival együtt felgyújtotta.”

Vépen Erdődy Sándor gróf nem menekült el, hanem a plébánián meghúzva magát próbálta menteni „az üdülők által az emeletekről kiszórt régiségek maradványait.” A fegyvergyűjtemény elpusztult, de még igen sok kép és régiség lappang a falubelieknél.

A *bakófbai* Erdődy-kastélyba menekített vármegyei levéltárat — pár órával a kastélyba telepítendő ukrán családok megérkezése előtt — sikerült megmenteni. A *somlyóvári* Erdődy-kastélyba menekített „hadimúzeumot azonban a katonaság széjjelszórta s az teljesen elpusztult. A falusi cigányokon látni még most is egyes darabokat a hadimúzeum régi egyenruhagyűjteményéből, nagy örömmel sétálnak a régi díszes tábornoki gálaruhákban. *Rum* kastélya, melyben Széchenyi Móricnak a pápai kastélyból hozott 18. századi pompás magyar bútorai voltak, szintén a pusztulás képét mutatja. A parkban megfigyelhető egy hatalmas intarziás Mária-Terézia-kori ruhásszekrény, amelyet a kastélyban üdülők árnyékszékként használnak.” *Körmenden* a Batthyány — Strattmann hercegi levéltár megmentése részben sikerült, azonban a „régiség-gyűjtemény Batthyány-címeres gobelinjeit és ritka perzsa szőnyegeit, mintegy két hónappal ezelőtt ismeretlen nemzetiségű katonák teherautókon elszállították. A kastélyba beszállásolt kozákok a híres fegyvergyűjteményt összetörték, kiszórták, szétgurcolták. A Zsigmond-kori pompás elefántcsont nyeret, a gyűjtemény büszkeségét [...] egy kozák katona lovára próbálta s bár láthatta, hogy lovaglásra nem használható — a szemtanú szerint — zsákjába tette és elvitte.” A fegyvergyűjteményből egyetlen tört sikerült megmenteni. A kastélyba ezúttal sikerül bejutni, azonban a „helyszínen a legszomorúbb látvány a márvány teremben fogadta a belépőket, a sala-terrényében, ahonnan a Batthyány ősök viselettörténeti szempontból nagybecsű képsorozata eltűnt; a katonák vékony szalagokra hasogatták fel azokat.”

A *büki* Szapáry-kastély néhány darabját a kertészházban magát meghúzó Szapáry Györgyné mentette meg. *Peresznyéről* gróf Berchtold Zsigmond a képtárát kivitte Meránba, amelyben többek között Bissolo- és Cranach-képek is voltak.

A *sopronhorpácsi* Széchenyi János kastélyának régi berendezése, a kastély fogolytábor lévén, valószínűleg elpusztított. *Nagycenken* Széchenyi István egykori lakóhelyén a kastélyban üdülők kiszórták a könyvtárat, a képeket, a bútorokat — közöttük Széchenyinek Angliából magával hozott darabjait —, és elégették. *Sopronban* számos gyűjtemény — így a Storno — épen maradt, a

városi múzeumot azonban számos kár érte. A Töppler-gyűjtemény bombatalát áldozata lett, metszet- és rajzgyűjteményét Scholtz János már korábban Amerikába szállította. A bencés gyűjteményt a németek fosztották ki, az evangélikus líceum római-kori régészeti gyűjteménye szétszóródott, az épületben hadikórház működött.

Végezetül a művészettörténész jelentés-készítő így összegezte benyomásait:

„Szemleutamról, mely a Nyugat-Dunántúl háború sújtotta területét ölelte fel, lesújtó benyomásokkal tértem vissza. Mindent elkövettem, hogy ahol lehet, az államhatalom erejével, ahol lehet, rébeszéléssel és meggyőzéssel a magyar múlt emlékeinek borzalmasan megcsonkult töredékeit megmentssem. Legtöbb helyen azonban vagy későn érkeztem, vagy elháríthatatlan s rajtunk kívül álló, ma leküzdhetetlen akadályok állták utamat. Különösen áll ez a vidéki kastélyok kincseire. A magyar múlt művészeti emlékeinek 80%-os pusztulását állapíthattam meg...”¹

Hasonló következtetésre jut Kozocsa Sándor, a bizottság másik tagja, aki ugyanezen helyeken a könyvtárak pusztulásáról számolt be. Eszerint a *szombathelyi* püspöki palota Herzan-könyvtára épen átvészelte a háborút, de a *premontrei* gimnázium 20 ezer kötetes könyvtárának

„Három raktártermében magyar katonatiszti kórház van szállásolva. Nagy veszélyben vannak a könyvek, mert széthordják. Elviszik olvasni a kertben, udvaron, padláson akadnak rá (ha ugyan ráakadnak) könyvtári könyvekre. Sorozatok megcsonkultak, vagy eláztak...”

Kőszegen a Városi Múzeum

„felső emeletén helyezték el ideiglenesen a Térképészeti Intézetnek a német katonaság által elrabolt több száz csomagból álló térképanyagát. ... a térképgyűjtemény először a katonai Reáliskola épületében nyert elhelyezést, majd a felszabadulást követő napokban a polgári lakosság százával vitte el és tüzelőnek használta fel, később mentés céljából került a Városi Múzeumba...”

A *vépi* Erdődy-kastélyból a 18. századi francia és angol klasszikusok 6 ezer kötetének pusztulását követi a *körmendi* Batthyányi – Strattmann-kastély könyvtárának sorsa: „kiszórták az orosz katonák, úgyhogy egyetlen darab sem maradt meg, a levéltár nagy részét az udvarra hordották és ott gyűjtötták fel. A könyvtár anyaga égés, esőzés és a lakosság rablásának áldozata lett...” A *győri* helyzet leírásánál Kozocsa megjegyzi:

„Nem tartozik szorosabban megbízásom körébe, azonban kötelességemnek tartom jelelni, hogy Győrben a múlt év folyamán 80 ezer zsidó tulajdonban lévő könyvet gyűjtöttek össze. Ebből 5 ezer kötetet a helyi Kommunista Párt igényelt ki, a többnyire az Elhagyott Javak Kormánybiztosa tette rá a kezét. Itt kell érdeklődni ennek a 75 ezer kötetnek a további sorsáról. Amennyiben Győr város nem tartana rá igényt, jó lenne az egész könyvvállományt a már említett nagy Kölcsonkönyvtár részére megszerezni.”²

¹ OL K 726. 84. cs. 1945–461.

² OL K 726. uo.

Kozocsa Sándornak még egy jelentős útjáról tudunk, amelyet a Khuen – Héderváry-kastély könyvtárának megmentésére tett 1945. szeptember elején. Ez a jelentés különösen jellemzően tükrözi a korabeli viszonyokat, hogyan is folytak ezek a kiszállások és bejárások: a jelentést ezért is teljes terjedelmében idézzük:³

„Miniszter Ur!

F. évi szept. hó 7-én kelt nb. megbízása alapján hédervári kiküldetésemről a következőket jelenthetem. F. hó 8-án indultunk útnak Faragó József könyvszakértő úrral és Nagy József tolmács úrral. A déli órákban érkeztünk Győrbe. Ott azonnal fölkerestem Bay Ferenc főlevéltárnok urat és nála érdeklődtem arról a 80 ezer könyvről, melyek Győrről még a múlt év folyamán zsidó tulajdonból gyűltek össze és ma is gazdátlanul hevernek. Bay szerint a hatalmas könyvanyagról újabban sem történt semmiféle intézkedés. A hédervári könyvtárra vonatkozólag pedig áttelefonált a Főispán úrhoz, aki azonban éppen Budapesten tartózkodik. Így az Alispán úrnál tettünk látogatást, ő a legnagyobb készséggel rendelkezésünkre állott és áttelefonált Makarenko ezredes úrhoz, Győr-megye orosz katonai parancsnokához, de sem az ezredes, sem helyettese nem tartózkodott Győrben. (A kisasszony napi ünnepre való tekintettel vadászaton voltak, akiket egyébként visszaindulásunk előtt lakásukon ismét kerestünk, de d. u. 4 óráig nem tértek vissza.)

Így történt meg, hogy a hédervári kastélyba minden előzetes hivatalos bejelentés nélkül érkeztünk. Szerencsére tolmácsunk ügyessége megnyitotta előttünk a könyvtár aajtáját: kísérorék a kórház egyik őrnagya volt. Gr. Héderváry Lajos úr kastélyában nyert elhelyezést az orosz hadsereg egyik katonai nemibeteg kórháza. A földszint két termében van elhelyezve a kb. 25–30.000 kötetes páratlanul értékes könyvtár. Az egyik helyiséget irodának használik, míg a másik a lábadozó betegek olvasószobája.

A könyvtár főleg XVIII. századi francia és angol klasszikusok gyönyörű bőrkötésű, remekül illusztrált példányaiból áll (Voltaire, Rousseau, La Fontaine stb.). Ezekon kívül szépen vannak képviselve benne latin, görög és olasz klasszikusok értékes edíciói. Nagyon érdekes a XIX. századi magyar politikai irodalom első kiadásainak majdnem teljes gyűjteménye (Wesselényi Miklós, Széchenyi István stb.). Kuriozitás: a rendkívül gazdag szótár-gyűjtemény. Nem értéktelen az újabkori magyar szépirodalom alkotásainak is elég teljes gyűjteménye. A könyvtárban található a Pallas és Révai lexikonok teljes sorozata, a Magyar Nemzet Története, mindezek nagyszerű állapotban.

A könyvtár azonban a bejáró olvasó betegek miatt állandóan veszélyeztetve van, maga az orosz katonai parancsnok is említette, hogy nekik csak útban vannak a magyar, latin és német könyvek, hiszen betegek olvasni sem tudják. Mégis hozzávétőleges megállapítás szerint máris több polc könyvhiányt mutatkozik. Ezért az a tiszteletteljes kéréssem lenne a Miniszter Úrhoz, méltóztatasság intézkedni, hogy ez a páratlanul értékes és a magyar könyvkultúra történetében nagyjelentőségű gyűjtemény minél előbb védett helyre (esetleg ideiglenesen a győri Püspökvárban) nyerjen elhelyezést.

Tisztelettel jelentem Miniszter Úrnak, hogy Nyílt parancsom nem volt hivatalos bélyegzővel ellátva, amit az útközben feltartóztató és igazolásra felszólító orosz katonai alakulatok többször is kifogásoltak. Ezenkívül autónknak nem lévén ablakai a hűvös szeptemberi hajnalon erősen megfáztunk és minthogy semmiképen nem védekezhettem a megszövevényes ellen, nagyon felfázva, majdnem betegen érkeztem haza.

³ UMKL–XIX–I–13–96–1949.

Jelentésem tudomásulvételét kérve, maradok a Miniszter Urnak mély tisztelettel

alázatos szolgálója
Dr. Kozocsa Sándor
egyetemi m. tanár,
magyar nemzeti muzeumi
könyvtárnok

Budapest, 1945. szeptember 9.”

Szeptember 24-én megismétli az útját, és végre sikerül találkoznia Makarenkóval, aki beleegyezik a „hédervári könyv- és levéltár elszállításába”, csak kiköti, hogy a könyvtár anyagából ki kell válogatni a fasiszta jellegű nyomtatványokat, és azokat megsemmisíteni vagy beszolgáltatni. Az elszállítás maga is rendkívüli feladatot jelent. Három lovasszekérrel először kilenc szekrény anyagát, kb. 9 ezer kötetet kell elhozni a kastélyból, és a győri Püspökvárban elhelyezni. Kozocsa megjegyzi: „Sajnos a rossz, mondhatni mezei úton a nem megfelelő szekerek rázása eléggé megviselte a finom 18. századbeli pompás kötések bőrányagát.”⁴ Körülbelül 15 ezer kötet és a teljes levéltár ekkor nem kerül elvitelre. Ehhez szeptember végén a VKM-től Kozocsa újabb segítséget és teherautót kért, hogy két napi munkával az anyagot teljes egészében biztonságba lehessen helyezni. Sajnos arról, hogy ez mikor és hogyan történt meg, illetve, hogy a teljes anyag elszállításra került-e, nincsenek adataim.

A dunántúli nagyobb kastélyok és gyűjtemények közül most még a *keszthelyi Festetics-kastély* helyzetéről szeretnék röviden szólni. Klempa Károly augusztus 5-én kelt jelentésében már bizonyos helyreállítási munkákról is be tudott számolni, főként a könyvtár vonatkozásában:

„A könyvtár nagytermét, a sérüléseket (bútorzat, padló, tető stb.) rendbehoztam, a könyvek a helyükre kerültek. Veszteség nem nagy, kb. 8%. A kvalitatív veszteség azonban tekintélyesebb, mert a becsapott akna épp az értékes heraldikai könyvgyűjteményt találta el. A levéltár vasajtaja is jó szolgálatot tett. 10 év óta vezetem a két gyűjteményt s így szinte minden darabot ismerek. Mivel azonban a katalógus szétszóródott, elkallódott, még hosszú időre lesz szükség, míg az rendbe jön. Ami a műkincseket illeti — főleg képek, porcellán, Hamilton-féle bútorok —, amelyeknek egész történetét szín-darabszám szerint ismerem, pótolhatatlan veszteséget szenvedett. Egy részét elszállították (kb. 29 teherautónyi), másik része a városban elszórtan van elhelyezve a pártok helyiségében, rendőrségen stb.

Ami a kastélyban megmaradt azt nagynehezen, amennyire lehetett egy helyre tettük és őrizzük a legnagyobb nehézségek árán.”⁵

Herepei János *bonyhádi* múzeumigazgató egy másik, román kérésre lefolytatott kereső eljárásra válaszolva, ugyancsak beszámolt a kastély állapotáról:

„...teljes képtelenség, hogy a Festetics kastélyban besztercei vagy naszódi gyűjteményanyag lett volna elhelyezve, mert ha csak egyetlen ládányi könyv, tárgy vagy irat is került volna oda, ugy nem semmisülhetett volna meg, hogy bár egy fencsikényi ne maradt volna

4 UMKL uo.

5 UMKL-XIX-I-13-97-1946.

meg abban a rettenetesen nagy szeméthalomban, amely termeket, folyosókat, kapukö-zöket töltött meg még hónapokkal a rombolások után is. S minthogy húsz hónapig tar-tott rendezői és gondozói munkám ideje alatt nemcsak a kastélyból áthordott anyaggal volt dolgom, hanem a községben is szerteszét kellett nyomoznom a széthordott tárgyak után...”⁶

A Festeticsek dégi kastélyában lévő 25–30 ezres könyvtár 1946 júniusában még megmenthető lett volna, legalábbis kb. a fele. Ezt a megmentett könyv-anyagot a helybeli posta irodájában tárolták, mintegy 8–10 kocsiira való anya-got. A levéltár azonban a jelentésíró szerint is megsemmisültnek tekintendő, „azonban — jegyzi meg — valószínű, hogy a falu lakosságánál levéltári és könyvanyag feltalálható volna. A papíryanag erős pusztulásnak van kitéve, a falu népe nem tartja tudományos értéknek. Kérjük a Gyűjteményügyi Bizott-ság sürgős intézkedését és amennyiben az intézet végezné el a megbízatást, [a Dunántúli Tudományos Intézet] a költségeknek adópengőben való fedezését kérjük.”⁷ Ez a költség mintegy 45 millió adópengőt jelentett. A kastély épü-letére a Földművelődésügyi tárca tette rá a kezét és ott üdülőt rendezett be. Hasonló sors várt a *keszthelyi* kastélyra is. Klempa Károly említett jelentésében segítségkérőn írta:

„...gyakran keresnek engem a földművelődésügyi szakoktatás emberei, akik a könyv-tárra és a levéltárra szemet vetettek. A könyvtár azonban igen távol áll minden gazdasági vonatkozástól (kb. az állomány egyhuszad része) s a georgikoni régi tanszerek szinte tel-jesen elpusztultak, nem a saját hibánkból. Úgy hogy jó lenne a könyvtárt, amely amúgy is külön szárnyat képez, a szakoktatástól igénybevett kastélyépülettől elkülöníteni, mint teljesen különálló igen értékes gyűjteményt.”⁸

Ez — mint tudjuk — nemsokára be is következik, amikor a gyűjtemény az Országos Széchényi Könyvtár kezelésébe kerül, egyedülállóan a dunántúli régióban.

A pusztulás példáit tovább idézhetnénk, és sajnos meg kell állapítanunk, hogy a háborús károknál sokkal nagyobbaknak is jóvátehetetlenebbnek látsza-nak azok a károk, amelyeket akár a magyar katonaság követett el, mint például *Nádasladányban*. Fügedi Erik számolt be arról, hogy

„a könyvtárt a levéltárhoz hasonló sors érte, hogy mégis nagyobb mérvű pusztulás kö-vetkezett be, annak oka a később beszállásolt magyar katonaság viselkedése volt. A kato-nák a bőrkötések egy részét lehántották, az illusztrációkat kitépték s a magyar könyvekből sokat elvittek...”⁹

A gyors intézkedésnek köszönhetően mégis sikerült a könyvanyag nagy ré-szét és a családi képtár értékeit elszállítani; az Iparművészeti Múzeumba, a

⁶ OL K 726. 86. cs. 1949–719.

⁷ UMKL–XIX–I–13–136–1946.

⁸ UMKL–XIX–I–13–97–1946.

⁹ UMKL–XIX–I–13–147–1946.

Történeti Múzeumba és a Szépművészeti Múzeumba kerültek, részben ideiglenes jelleggel.

A pusztítás és a pusztulás másik „legtevékenyebb” résztvevője a helybeli lakosság. Ennek megakadályozására is, 1945. június 13-án a kultuszminiszter átiratban fordult a belügyminiszterhez a családi gyűjtemények védelme érdekében. 1945. július 4-én pedig az ideiglenes nemzeti kormány rendeletet bocsájtott ki „egyes magángyűjtemények anyagának védelme tárgyában”. Ebben kimondják:

„a nemzet szempontjából fontos magángyűjtemények (műkincsek, könyv- és levéltárak) megóvása végett — a Magyar Nemzeti Múzeum javaslata alapján — azok ideiglenes hatósági őrizetbevételét rendelje el, ha azt a tulajdonos távolléte és a gyűjtemény őrzése tekintetében fennálló állapot közérdekből szükségessé teszi. Az ilyen gyűjtemények védelméről, ha a vallás és a közoktatásügyi miniszter másként nem gondoskodik, a helyi hatóságok (polgármester, községi elöljáróság) kötelesek gondoskodni.”¹⁰

A pusztulás azonban ezzel nem volt megállapítható és november közepén egy részletes *Útmutatót* adtak ki a nemzeti szempontból fontos magángyűjtemények megmentéséhez. Ebben megállapítják, hogy:

„A vidéki magángyűjtemények pusztulása — eddigi befutott jelentések szerint — épp úgy ezer formában jelentkezik, mint a háborús pusztulás és pusztítás maga. Eltekintve a szó szoros értelmében vett hadicsелеkmények és hadműveletek által okozott károktól, mint amilyen a tűzérési tűz, vagy a bombázás okozta károk, a beszállásolt katonaság igen sok helyen befűtött a könyvtárral, vagy helyszűke miatt egyszerűen kidobta a levéltárat az udvarra, magával vitt használati tárgyként műtárgyat. A hadműveleteket mindenütt követő szociális változások újabb pusztulást zúdítottak a magángyűjteményekre, a változások alatti zűrzavart kihasználó elemek a gyűjteményeket széthordták, vagy szétlopták, a kúriákban maradt tárgyakat a hatóságok, vagy intézmények a maguk céljaira lefoglalták, sőt elosztották, vagy legalábbis selejtezték, természetesen a maguk szempontjai szerint. Így lett a reneszánsz számolyból fejőszék, a régi olasz majolikából tejes csupor, vagy a Tiepolo-képből istálló ajtó.”¹¹

Az *Útmutató* külön intézkedett a németek által, vagy a nyilasoktól elszennvedett károk számbavételéről, mint amelyek a Németországgal szembeni esetleges jóvátételi, illetve egyéb magyar követeléseknél felhasználhatók.

Azonban minden erőfeszítés ellenére a folyamat csak részben volt megállapítható. S míg a nagyobb — és főként fővárosi — közgyűjteményeinkben az újjáépítés lázas tempóban folyt és rendkívül látványos eredményeket hozott — addig a vidéki magángyűjtemények és kastélyok sorsa beteljesedett. Jobbik esetben valamilyen közcélra használták fel és alakígtatták majd saját elvárásaik szerint, vagy széthordták, szinte az utolsó tégláig. Így történt például József nádor egykori *alcsuti* kastélyával, ahol a közel 240 helyiségből álló épületből

¹⁰ UMKL-IXI-I-13-118-1945 és OL K 726.93. cs. Vegyes. [Csánki hagyaté.]

¹¹ OL K 726. uo.

mára csak a homlokzat maradt, mint egy antik rom; egy hajdan volt világ mentőjaként.

1948-ban a fővárosi és a vidéki közgyűjtemények, könyvtárak és múzeumok állapota konszolidálódott. Az 1948. évi jelentések gondjai már mind a békés építő kor gondjai: a gyűjtemények fejlesztése, ásatások lehetőségei, helyiségek, pénzügyi források elégtelensége. Egyre nagyobb léptekkel haladt az új közművelődési könyvtári rendszer kiépítése, előbb a körzeti könyvtárak, majd a megyei könyvtárak és hálózataik megteremtésével. Kialakulnak az irányítás új szervei; 1946-ban az Országos Könyvtári Központ, majd az Országos Könyvtárügyi Tanács és mellettük 1949 végéig, a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának meglétéig, a Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőisége is gyakorolta felügyeleti jogait. Azonban már 1948 végén, illetve 1949 elején számos olyan új elem figyelhető meg, amely a közelgő változások előkészítője. A tudományos és a közművelődési könyvtárak állományának „megtisztítása” a fasiszta és szovjetellenes művektől 1945 tavaszától folyt, több hullámban, több jegyzék kibocsátásával.¹² A tiltakozások ellenére, amelyek a tudományos kutatás szabadságát védtek,¹³ természetesen végrehajtották. Eredményként minden nagyobb gyűjteményben felállíthatták az ún. zárolt kiadványok táráit, amelynek vezetője személyesen felelős volt az anyag „védelméért” és ezzel egyúttal biztosították azt is, hogy a „kényesebb” témák kutatása csak megbízható kezekbe kerüljön.

1949 elején azután megkezdődött a gyűjtemények új állományának kialakítása, ha kell, erőszak árán is. Így például előírták, hogy az egyes múzeumok milyen könyveket kötelesek megvásárolni, még akkor is, ha ennek terheit nem a felügyeleti szerv viselte, hanem például a város. Mik voltak ezek a „fontos” művek, amelyeknek a beszerzését kötelezővé tették?

Rákosi Mátyás: *A magyar demokráciáért*; Sztálin: *A leninizmus kérdései*; Engels: *Család, állam, magántulajdon*; Lenin–Sztálin: *Párt és pártépítés*; Marx–Engels: *Kommunista kiáltvány*; Marx válogatott művei; Rudas László: *Materialista világnézet*; Andics Erzsébet: *Fasiszmus és reakció Magyarországon*; Lenin: *Állam és forradalom*; Pach Zsigmond: *Magyarország az első világháborúban*; Makarenkó: *Új ember kovácsa*.

A felsorolt művek mellett az irodalmat

két Tolsztoj mű, két Steinbeck regény, Illyés *Puszták népe*, Nagy Lajos *Farkas és bárány*, Bóka József *Attila*, Waldapfel József *Forradalom előtt* c. munkája, *Majakovszkij válogatott versei*, Upton Sinclair regényei, Solohov *Új barázdát szánt az eke* c. műve képviseli.

¹² *Magyar Közlöny* 1945. jún. 17.; 23. – L. még: Z. KARVALICS László: *Könyvbegyűjtés és -bezúzás 1946-ban* = MKsz 1993. 4. 404–418.

¹³ Például a szegedi tankerületi főigazgató 1945. április 16-án, az Orsz. Nevelési Tanács ügyvezető alelnöke 1945. június 23-i dátummal intézett beadványt a miniszterhez. – UMKL–XIX–I–1–h–22. 962–1945.

A múzeumi könyvtár számára fontosabb szakirodalmat

Genthon Egri József monográfiája, Malonyay *A magyar művészet* 5. kötete, a *Magyar-ság Néprajza* hiányzó kötete, Gyórfy István *A cíffraszúr*, Németh Gyula *A honfoglaló magyarság kialakulása* c. munkája, a *Budapest története I–II.* kötete, továbbá a *Magyar Művészet* c. folyóiratra szóló előfizetés jelentette.

Az iratot a közgyűjtemények Orsz. Főfelügyelője, Radnóti Aladár írta alá, aki utóiratként a fentiekhez azért hozzáfűzi:

„Amennyiben a felsorolt könyvek közül valamelyiket nem áll módjában megszerezni, helyette az Ethnográfia, Néprajzi Értesítő, Numizmatikai Közöny hiányzó számainak pótlását kísérelje meg.”¹⁴

1949 májusában megkezdik a Hibizományok megszüntetéséről kiadott 1949. VII. tc. végrehajtását. Ezen belül is a 3. §-tette lehetővé a műtárgyak múzeumi kezelésbe vételét. Eszerint...

„ezeket a műtárgyakat és történelmi vagy közművelődési szempontból jelentős tárgyakat közgyűjteményben kell elhelyezni [...] a pénzügyminiszterrel és az igazságügyminiszterrel egyetértve a vallás- és közoktatásügyi miniszter dönti el az ingóságok tekintetében azt a kérdést, hogy bútornak vagy egyéb házi felszerelési tárgynak kell-e azokat tekinteni és ehhez képest az eddigi hitbizományi tulajdonos tulajdonába kerülnek-e vagy pedig a törvény alapján állami tulajdonba vételüknek van helye.”¹⁵

E törvény alapján kísérlik meg begyűjteni az elhurcolt vagy szétlopkodott javakat. Így azt is mondhatnánk, hogy bizonyos mértékig a műtárgyak védelmét is szolgálta a törvény.

1949 januárjában a még 1948-ban kiadott rendelet értelmében, a felosztatott egyesületek vagyonának konfiskálása tovább folytatódik. Ez azt jelenti, hogy az adott egyesület teljes vagyonának, ingó és ingatlanok, berendezési tárgyainak, muzeális értékeinek, könyveinek teljes elkobzására került sor. Amennyiben az egyesületnek ingatlanjai is voltak, mint például a Balatoni Egyesületnek — az egykori jegyzőkönyv tanúsága szerint —, ezek az Államkincstár tulajdonába kerültek. Jelen esetben például egy rét is, 1200 □-es és egy keszthelyi ingatlan.¹⁶ A muzeális tárgyakról leltár készült, és ennek alapján történt meg az átvétel, majd az elszállítás. Könyvtárak esetében természetesen itt is nagyarányú selejtezést hajtottak végre. Ez az eljárás tipikusnak mondható volt minden egyesület, kaszinó, egyet, olvasókör stb. esetében. Legjobb esetben egy töredék anyag került a városi vagy a körzeti, később a megyei könyvtárakba.

Szinte egyetlen tollvonással szüntették meg a *bonyhádi* Székely múzeumot, amelyet a völgyeségi telepések szövetkezete (bukoviniai székely telepések) hozott létre és tartott fenn. A szövetkezet 1948-ban önként oszlott fel, de a mú-

¹⁴ K 729. 38. cs. 1949–100. — A Közgyűjtemények Orsz. Főfelügyelőségének leirata a Nógrádvármegyei Nagy Iván Múzeumhoz. 1949. I. 18.

¹⁵ OL K 726. 86. cs. 766. t.

¹⁶ OL K 729. 38. cs. 1949/56.

zeum, 1948 decemberében kelt jelentése szerint,¹⁷ különböző ajándékozók és más személyek segítségével működőképesnek bizonyult, sőt mind könyvtárát, mind gyűjteményeit gyarapítani tudta. Ennek ellenére egy 1949 szeptember közepén kelt, a belügyminiszterhez címzett megkeresés a múzeum felosztását és megszüntetését írta elő, amely meg is történt. Az indoklás:

„A szóban lévő Egyesület rendeltetésének nem felel meg, mivel a szekszárdi múzeum is foglalkozik Tolna vm. néprajzával. Nincs tehát semmi szükség külön székely múzeum fenntartására. A takarékoság szempontjából is szükséges, hogy a Bonyhádi Múzeum megszűnjék, mivel olyan kis múzeum, ahol kevés anyag van: egy tudományos tisztviselőt és egy altisztet foglalkoztat. Tisztelettel kérem Miniszter urat, szíveskedjék hozzájárulni, hogy a bonyhádi múzeum anyaga a szekszárdi múzeumba kerüljön.”¹⁸

Ugyanide osztják be szolgálatba Herepei Jánost, a múzeum igazgatóját, majd nyugdíjazzák.

Eközben természetesen folytak a tisztviselői kar megtisztítását célzó műveletek. Az igazoló bizottságok, a bélistázások fokozatosan alakították át a közgyűjtemények tudományos tisztviselőinek, az altiszteknek és egyéb beosztottaknak, könyvtárnokoknak, levéltárnokoknak a sorát. 1949 januárjában újabb körlevél tudatta, milyen újabb részadatokra van szükség a kinevezések és megerősítések esetében benyújtott önéletrajzokban: „a jövőben minden életrajz benyújtásakor fokozott figyelem fordíttassék arra, hogy azokban megfelelő adatok pontosan fel legyenek tüntetve (pl. katonai szolgálatra, mikor, milyen alakulathoz, hová vonult be, milyen rendfokozatot viselt; hol, mikor, milyen hadifogságba került, az alatt hol tartózkodott, mikor tért vissza stb.) [...] mert a hiányos életrajzokhoz minden esetben a hiányok pótlását fogom bekérni”¹⁹ — közli a körlevél aláírója.

Megkezdődik az ügyintézés legapróbb részleteinek előírása. Így például megszabják, kikkel lehet bizonyos iparos és javító munkákat elvégeztetni: kizárólag, a Kisiparosok Országos Szövetségének tagjaival, megszabott elszámolási rend szerint. Hamarosan kiadják a listákat azokról a művészekről, akik kiállíthatnak, munkáikkal nyilvánosan szerepelhetnek, és azokról is, akik nem.²⁰

Ami a szerzetesrendek értékeinek — műtárgyak, könyvek stb. — tiszteletben tartását illeti, 1949 elején még az elkobzás látszólag törvényesebb keretek között történik. Így például a *zirci* apátság egyiptomi gyűjteményének megszerzését Dobrovits Aladár elnöki tanácsos az 1949/13. sz. tvr. III. fejezete alapján rendeli el, miután Ortutay azt „nemzeti értékű magángyűjteménynek” nyilvání-

¹⁷ OL K 729. 38. cs. 1949/15. — Herepei János jelentése szerint különösen két területen történt nagy gyarapodás — mind a két esetben adományok útján. A könyvtár több mint ezer kötettel gyarapodott; a levéltár beszerzései, amelyek a bukoviniai székelység telepítéstörténetére vonatkoznak, külön kiemelendők.

¹⁸ OL K 729. 38. cs. 1949/15. — A beadvány kelte 1949. IX. 15.

¹⁹ OL K 729. 39. cs. 1949/275.

²⁰ OL K 729. 92. cs. 1949/1644.

totta, és elrendelte a Szépművészeti Múzeumba való szállítását. Ezt a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának kellett volna foganatosítani, azonban mire az 1949. december 8-án kelt leirat a Nemzeti Múzeumhoz megérkezett — 1950. január 18-án —, az aktára már csak a következő megjegyzés került: „1949 évi december hó 15.-én ugyanezen rendelet már lejött és így intézkedést nem igényel.”

És ezzel egy újabb fejezet kezdődik a magyar gyűjtemények sorsában. A szerzetesrendek feloszlásával azok értékei a pusztulás-pusztítás további listáját gyarapították. De nyugodtan mondhatnánk, hogy ez a pusztulás itt sem állt meg. Mindazt, ami elveszett, teljességében sohasem fogjuk tudni pótolni. Mert akárkik okozták is — zabráló nagyhatalmak, részeg katonák, mohó harácsolók, vagy buzgó, féltő, szófogadó hivatalnokok, harcias hordó-szónokok —, tudva vagy tudatlanul de elsősorban az országot fosztották meg értékeitől, és csak azután az egykorú tulajdonost.

VOIT, KRISZTINA

Der Schicksal unserer privat- und öffentlichen Sammlungen im zweiten Weltkrieg und in den danach folgenden Jahren (1944–1950)

Die Studie beschäftigt sich mit den Kriegsverlusten der inländischen öffentlichen Sammlungen (Bibliotheken, Archive, Museen) auf Grund der Archivquellen. Die Bestrebungen vor dem Kriege den Bestand der öffentlichen Sammlungen in Sicherheit zu behüten brachten verschiedene Resultate: manchmal hatten sie eine Art Sicherheit, andersmal eben die Vernichtung zur Folge. Die Aufnahme der Vernichtung der inländischen Kunstschatze begann im Sommer des Jahres 1945. Die Studie führt die zeitgenössischen Berichte der Museologen, Archivare und Bibliothekare auf. Von der Vernichtung der Bibliotheken bekommen wir Informationen auf Grund der Berichte von Sándor Kozocsa. Diese Berichte sprechen hauptsächlich vom tragischen Schicksal der transdanubischen Schlösser und Büchersammlungen, und sie entdecken die verschiedenen Ursachen der Verwüstung. Ähnlichen Inhalts waren die Rechenschaft von Károly Klempa, János Herepei und Erik Fügedi, nach denen auch ein Teil der Einwohnerschaft an der Vernichtung der Werte schuldung war, obwohl sie grösstenteils durch die Kriegshandlungen und die Verwüstungen der Soldaten verursacht wurden. Im Gebiet der Verwüstung des Bestandes der Sammlungen begann ein neues Kapitel in 1948–1949, als die Mönchsorden und die Vereine aufgelöst wurden, und in den übrig gebliebenen Bibliotheken eine generale Ausmusterung aus politischen Gesichtspunkte verordnet wurde. Dadurch wurden die früheren Verluste fast unersetzbar vermehrt.